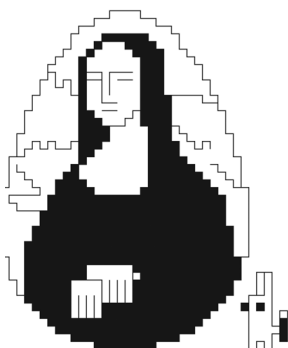

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

A POLGÁROSODÁS ÉS INDIVIDUALIZÁCIÓ JELEI AZ EZREDFORDULÓN

a lakásmód és tárgykultúra változásainak tükrében

...a nosztalgikus
„békeidő”,
(a meghatározatlan, de
mindenképpen a
szocialista korszakon
kívüli) polgári múlt
maga jelképe
a „polgárias”
életérzésnek.

Több írásunkban is igyekeztünk bemutatni azokat a változásokat, amelyek az utóbbi évtizedek lakáskultúrájának alakulását jellemezték. E helyütt most azokat a tendenciákat emelnénk ki, amelyek több-kevesebb egyértelműséggel a *polgárosodás*, illetve az *individualizáció* megnyilvánulásainak lehet tekinteni.¹

Polgári minták szimbólumai

■ Magyarországon a polgárosodás már a 19., majd a 20. században lendületet vett,² s az államszocializmus korszakában is megjelent egy felemás formája (a hatvanas évektől kezdődően); az igazi lökést azonban ennek is a rendszerváltás adta, az individuális vállalkozáson és önérvényesítésen alapuló polgári mentalitás ekkor vált teljesen legitim és (ideológiai síkon is) domináns mintává, így a kilencvenes évek többek között a polgárosodás évtizede – a szimbólumok vonatkozásában is.

Ma mind a 19–20. század fordulójához kapcsolódó, mind a két világháború közötti városi kultúrának nagy a népszerűsége (a stílusirányzatok között tartós a szecesszió és újabban az Art Deco divatja; e stílusorszakok a modern polgári életformához kötődnek, és a korábbi polgári fénykorok stílusai – például az empire, a biedermeier, a koloniál – mellett az egész polgári lét szimbólumai).³

Összefoglalva a polgárosulásra utaló jeleket az ezredforduló körüli évek lakásmódjában, az alábbi elemeket regisztrálhatjuk:

– *Nagyobb terek* – a kicsi terekre szétszabdalt lakásokat ezen évek új ízlése egybenyitja (akár

éppen ugyanazokat a helyiségeket is, amelyeket korábban szétválasztottak); újabb építkezéseknél szinte kötelezővé vált legalább egy nagyobb, a polgári szalonokra emlékeztető – s a vendégfogadásban azokhoz hasonló funkciójú –, tágas tér kialakítása.

– *Nagyobb belmagasság* – a lakótelepeken korábban elterjedt, 2,5–2,6 méteres, nemegyszer kényszerűségből kialakult, de aztán széles körben sztenderddé vált belmagasságokkal szemben újra keresetté váltak a 3 métert meghaladó, a hirdetésekben is hangsúlyozottan keresett „polgári lakásokra” jellemző belmagasságok.

– *Zongora* – a hatvanas évektől – a *cserépkályhákhoz* hasonlóan – eltűntek, kiszorultak a lakásokból a régi zongorák, még olyan esetekben is, amikor nem a lakás szükségessége indokolta ezt (nagy méretű zongorákat fillérekként lehetett vásárolni a hetvenes-nyolcvanas években). A kilencvenes években a zongora újra keresett cikk – és egyben szimbolikus jelzés – lett, hiszen (a zene szeretetén vagy tiszteletén kívül) a polgári életforma mintáját is idézi.

– *A régi, polgári lakásokból származó vagy azok stílusát utánzó bútorok, a polgári lakás hangulatát árasztó képek, tárgyak* (vitrinek, csipkék, perzsaszőnyegek, családi fotóalbumok, megsárgult régi fényképek⁴, szobrok stb.) iránti kereslet is nagymértékben megnövekedett, mint ahogy ugrásszerűen megnőtt az ilyen tárgyak kereskedelmével foglalkozó üzletek száma s ezek kínálata is.

– *A régi bútorok* iránti kereslet (lásd polgárosodás) óriási mértékben növekedett a kilencvenes években, az egyik legprosperálóbb üzletággá éppen a régiségkereskedelmet emelve. Ahogyan a hatvanas évek szelleme kidobatta a modernsége törekvő lakókkal a lakások régi bútorait (persze azért akkor is voltak a tradíciókhoz ragaszkodó emberek), mert avítottak, idejétmúltnak érezte őket, úgy nőtt meg a családon belüli és a piaci kereslet is már a nyolcvanas évektől a régi bútorok, használati tárgyak iránt. Előbb csak bekerült egy-egy ilyen régi darab a modern lakásbelsőbe, majd a kilencvenes években – a stílusjegyre való törekvés jegyében –, ahol mód volt erre, legalább a lakás egy szobája, de lehetőség szerint a lakás egésze a tradíciók szellemében alakult át, rokokó, empire, biedermeier, parasztszoba vagy valamely más történelmi stílusnak megfelelő jelleget öltött.⁵

– *Antikizálás* – ennek a tradíció felé fordulásnak a megnyilvánulása, s a hagyomány érték voltát jelzi a mű régiesítése, az antikizálás is: a tárgyak, bútorok, csempék, edények „öregítése” különböző mesterséges eljárásokkal is (például „szúrágta bútor” előállítás; új, de réginek ható cserép a háztetőn, mázrepszéttel „pókháló-sított” edények, járócsempék), amiről a fényképek kapcsán már volt szó. Az ezredforduló után terjedt el a *koptatott festés* – falakon és bútorokon is: a felületek mesterséges öregítése. (Ez egyúttal a virtuális térképzés eszköze is, azt a hatást keltvén, mintha többféle felület lenne egymás mögött.)

– *A kandalló, a cserépkályha reneszánsza* – a modernizálási hullám egyik kifejeződése volt annak idején a lakások átállítása a központi fűtésre, s ezzel együtt gyakran kikerültek a lakásokból a cserépkályhák és más szép, régi kályhák is. (A legóvatosabbak megtartották, csak használaton kívül helyezték őket.) A kilencvenes évek egyik jelentős változása a cserépkályhák, kandallók újra-használatbavétele is, illetve ahol nem volt ilyen: új kályha építtetése. A természetesség (a szénhidrogénnel szemben a fafűtés), az otthon felértékelődő, szimbolikusan is értett „melege”, a tradíciók vonzereje és nemegyszer az állami ellátástól való függetlenedés, az önállóság, autonómiaigény: a kályha szerepének eme átértékelésében mindez kifejeződik.⁶

– *A függöny* is a polgári élet szimbóluma lehet. Korábban nagyon sok lakásban a *csipkefüggönyök* töltötték be ezt a szerepet; ma inkább az ezeknél is nagyvonalúbb hatást keltő, „színházi” s egyszerűsített arisztokratikus jellegű reprezentatív (barokkos) kárpitokkal, illetve a finomságot sugalló, áttetsző tülljellegű, meleg színű (in-

kább rokokó hangulatú) függönyökkel igyekeznek fokozni a lakások „polgári” atmoszféráját.

– A „*polgári lakás*” általános minta, elemei (főleg a kispolgári változat jellegzetes, modernizációs szimbólumokkal elegyedő tárgyai) ma már az idősök lakta *falusi házak* nagy részére is jellemzőek. Általában is elmondható, hogy egy-egy lakás *presztízshordozó* tárgyai nagyon gyakran jellegzetesen *polgári* tárgyak.

– Sok olyan kép, díszítmény található a lakásokban, amelyek *nosztalgikusan* utalnak egyfajta „békeidő”-hangulatra. Ezekben az esetekben gyakran nem egy-egy korábbi stíluskorszak „divatjáról” van szó (bár az Art Deco és a szecesszió esetében arról is), hanem a nosztalgikus „békeidő”, (a meghatározatlan, de mindenképpen a szocialista korszakon kívüli) polgári múlt maga jelképe a „polgáris” életérzésnek.

– A polgári jelleg felértékelődése nem csak a jellegzetes tárgykultúrában jelentkezik. A városokban rengeteg jellegzetesen *polgári lakóépület* áll. Ezek a szocializmusban többnyire nagyon leromlottak, és elhanyagolásuk nem volt véletlen, minthogy a korabeli ideologikus megközelítés szempontjából a „meghaladott múltat” jelképezték. A rendszerváltás után a belvárosok dzsentrifikációja a régi polgári bérházépületeket felújította, s azok jelentős része – márvány borította lépcsőházaikkal, kovácsoltvas lépcsőkorklátaikkal, szobraikkal – ma ismét a mintaképnek tekintett polgári életforma szimbólumaként hat. (S persze még inkább áll ez azokra a hajdani polgári villákra, amelyek ismét magántulajdonba kerülve egy-egy jómódú tulajdonos kezében „régifényűben tündökölnének”.)

– Az is lényeges, hogy nem pusztán egyféle polgári minta hat, hanem a par excellence „polgári” jelképek mellett különféle tradíciók, a család, az egyén korábbi beágyazottsága és orientációja szerint *különbő polgárosodási modellek* jelei vannak jelen (a lakásmódban is), s az ezekre a modellekre irányuló figyelmet felerősíti a modernizációs paradigma válsága s ennek jegyében a *konzervatívizmus* értékeinek előtérbe kerülése is.⁷

– *Paraszti polgárosodás* – a magyar paraszti polgárosodás fénykorából származó lakásmód (ámbitusos, tornácos, „parasztbarokk” ház) fölértékelődése, az ilyen épületek felújítása, korszerűsített belakása az ehhez a modellhez forduló számának növekedését mutatja, mint ahogy a paraszti életből relikviaként átvett használati eszközök, bútorok (például a paraszti tisztaszobákban használt „tonett” székek, nagyméretű faliorák) új divatja is. E modell esetében többnyire nem – és egészében szinte sosem – az eredeti paraszti életforma folytatásáról van szó, hanem egyrészt annak *mint hagyománynak* a felvállalásáról,⁸ másrészt a „*vidéki idill*” iránti nosztalgikus (városi) attitűdről. S a mintát ebben is a 19–20. századi *polgárosuló parasztok* életvilága adja. Ennek a „népi hagyomány”-nak jelei az e mintához forduló lakásmódjában:

– *a paraszti életforma, kultúra tárgyainak gyűjtése;*

– *parasztházak helyreállítása.* Elsősorban értelmiségiek körében már a hetvenes évektől megindult, viszonylag széles körűvé azonban a kilencvenes években vált a régi parasztházak megvásárlása és nem lebontása (!), nem átalakítása (!), hanem a szükséges komfortosítás mellett *minél autentikusabb helyreállítása*, sőt eredeti (a hagyományos paraszti életformához tartozó) elemekkel való kiegészítése (ámbitus, nyári konyha, füstölő, gémeskút, pajta stb.). A komfortosítás ugyanakkor nem mellékes körülmény: ezekben a házakban nem az eredeti paraszti életformát élük, hanem például értelmiségi életet a paraszti hagyomány váltalt, ideologikusan is átélte szellemében.

– Ehhez a lakásmóddhoz *az átesztétizált népi életforma*, a hagyományos falu életformájának átesztétizált reprodukálása is hozzátartozik, pl. jeles napokon a visszatérés az elfelejtett és újra megtanult ünnepelési szokásokhoz (betlehemezés,

húsvéti barkaágállítás, kalácsszentelés szokása, karácsonyfára mézeskalács-készítés stb.). De a szokások felelevenítése a mindennapi életvitelben is nagy szerepet játszik: sajt, tejföl, túró, füstölt kolbász házilagos készítése hagyományos eszközökkel, a disznóölés tradíciójának felelevenítése, az otthoni kenyérsütés, a gyümölcszsarítás, lekvárfőzés szinte elfeledett szokásainak új életre keltése, népi ételreceptek újrafelfedezése, az ezekhez szükséges alapanyagok (köles, hajdina, lenmag, rozs) újraalkalmazása stb. Minderre érvényes, hogy azt, ami a hajdani paraszti életformában természetes, szerves elem volt, azt az ezen életformát reprodukáló is nagyjából természetesként, de egy a népi értékekkel azonosuló *ideológián* átszűrve, követett eszményként éli meg.

– *Vidékre (faluba, erdőbe, tanyára) település* – ez összefügg a természet- és egészségkultusszal is. Itt csak annyit erről, hogy a népi kultúra követését felvállaló modern városi ember (többnyire értelmiségi) útja ezzel válik teljessé, a reprodukciót így tudja viszonylag hitelesen, viszonylag teljes körűen végrehajtani (ha a *teljes* hitelesség persze sohasem érhető is el, hiszen változott viszonyokról és más élethelyzetű emberekéről van szó). Ebben az esetben a hagyomány felértékelődése találkozik a másik nagy kortendenciával, a természet felé fordulással és az egyén megnövekedett önállóságigényével is, amelyet az önálló életvilág, a gazdasági önállóságot is biztosító „birtok” segítségével (a hagyományokhoz és a természethez visszafordulva) próbálnak kielégíteni. Ebben az autentikushoz leginkább hasonlító életforma-változatban mind többen tartanak haszonállatot (lovat, juhot, kecskét, baromfit); felértékelődik a vályog, újra népszerűek lesznek a falusi kert virágai; mind több városi ember adja fejét gomba- vagy gyógynövénygyűjtésre; újra természetnek őshonos gyümölcsfajtaikat. Sokak szemében nagy megbecsültséget ad az erdők és vizek ismerete.

– *Nemesi polgárosodás* – a polgárrá válás másik útja egy polgárság előtti társadalomban a nemesség polgárosodása, amelynek legtipikusabb útjait (és életformamintáit is) a 19. század örökítette át. Ez a modell a lakásmódban kúriaszzerű épületekhez kapcsolódik, gyakran zárt, üveges verandával; a szobában almárium, (törökös) faliszőnyeg, posztóborítású íróasztal; a falakon az ősök, felmenők portréi, kardok, fegyverek, esetleg trófeák; a sarkokban 19. század eleji henger vagy hasáb formájú cserépkályhák stb. lényegében a 19. századi (polgárosuló) közép-nemesség világát idézve. Az ezredforduló után a prepolgári mintákhoz fordul konzervatív mintakeresők körében mindinkább ez a modell vált népszerűvé. A városról faluba települők is a legtöbb esetben – minthogy a paraszti polgárosodás háttéréül szolgáló faluközösségek már nincsenek meg, s ahol vannak, abba az újonnan jöttek többnyire nem tudnak beilleszkedni⁹ – inkább a falvakból eltűnt, megsemmisített nemesség közéleti, kulturális és közvetítő (mértékadó, szervező, példaállító és érdekképviselő) szerepét igyekeznek betölteni. (A magyar közegben erre a folyamatra illenek igazán a „dzsentifikáció” kifejezés.)¹⁰

Egy szűkebb gazdag réteg számára hasonló mintát képviselnek (s olykor felvásárlás és felújítás révén közvetlenül lakóteret is adnak) az *arisztokrácia kastélyai*. Státusszimbólumot is, életformamintát is jelentenek ezek a kastélyok; akik megtehetik, szívesen vásárolnak és újítanak fel ilyen épületeket (az utazási célpontok között is kedveltek a kastélytúrák). Népszerűek és „kicsiben” gyakran utánzóttak a kastélykertek (francia- és angolkertek egyaránt). Ez a modell hat a lugasok, filagóriák kialakításában is. A nemesi életforma hatásait mutatja a nagy társasági események szervezése, az ehhez kapcsolódó tárgyi kellékek (sokszemélyes étkészletek, nagy étkezőasztal, tálalószekrény) iránti kereslet, a nagy közös étkezések „formájának megadása”. Ehhez is kapcsolódik a borkultúra fellendülése, a saját névvel palackozott borok divatja. A nemesi hagyományból sugárzik szét a családfakutatás, az ősök képeinek kifüggesztése, a lakások vadásztrófeákkal, fegyverekkel, páncélokkal díszítése.

Ide kapcsolható a ló és a lovaskultúra újra előtérbe kerülése is (a természetben való lovaglás, az „úrlovas” attitűdje, amelyben a ló elsődlegesen nem munkavégzéssel áll kapcsolatban).

A további modellek már eleve polgári jellegű csoportok mintáihoz kapcsolódnak.

– *Értelmiségi polgárosodás* – az erre a modellre jellemző lakásokban fontos elem a könyvek tradíciója (különösen a régi kiadású könyveké), gyakoriak a metszetek, a művészi-képi funkcióban alkalmazott fotók, eredeti műtárgyak és reprodukciók; a kultúrtörténet jelentős korszakaira, stílusaira, személyeire utaló tárgyak, képek. Ez a modell viszonylag nagy hátszelet kapott az államszocializmus éveiben, a rendszerváltással viszont húzóhatása csökkent; az erre a modellre jellemző könyvkultusz jelentős mértékben visszaszorult (sok lakásból szinte el is tűntek a könyvek). Ennek a digitális kultúrára való átállás mellett feltehetőleg oka az is, hogy az értelmiség egésze némileg leértékelődött a társadalom egyéb (politika, gazdasági stb.) hatalmi tényezőihez képest. Egy másik sajátosság a különböző kultúrákból, különböző vallási kultuszokból, a történelem különböző korszakaiból származó tárgyak együttes megjelenése ezekben a lakásokban, ami a lakók szellemi-kulturális nyitottságát (és érdeklődési irányait) jelzi; s az, hogy e tárgyak ebben a lakástípusban nem eklektikus benyomást keltenek, hanem inkább a valamilyen szempontból való összerendezés érezhető, arra is utal, ahogy az értelmiségi attitűdben a világ szellemi birtokbavétele lesz az egyik legfontosabb motiváció.

– *„Iparos” polgárosodás* – az iparos polgár lakását (illetve az ehhez a modellhez igazodó mai lakásokat) többnyire puritán, célszerű jelleg uralja, jellemzője a garnitúrák (bútor-, edény-, függöny-, takaró- stb. garnitúrák) és a szekrények (sublót, szuszék), tehát a különböző tárolóbútorok kedvelése (= a rend, a rendszerezettség ebben a modellben státuszjelző), valamint a műhely és a lakrész kettéválasztása (akkor is, ha egy épületen belül található).

– *Kereskedő polgárosodás* – a tárgyak halmozása különösen ebben a polgárosodási modellben tipikus, fontos, hogy mindenképp sok legyen (ez néha a szobákat raktárszerűvé teszi); ugyanakkor talán ebben a modellben a legjellemzőbb az arisztokrata minták lehetőségek szerinti másolása is; fontos a csillogás, a tükrök, az aranyozás és egyéb, gazdagságot sugalló anyagok kedvelése; hangsúlyozott itt a puhaság: vastag függönyök, sok párna alkalmazása; s végül (hiszen az egész európai kereskedelem is a távoli Kelettel folytatott árukapcsolatokon alapszik) feltűnő jellemzője ennek a kereskedő polgárosodásnak az orientalizmus iránti vonzalom is.¹¹

Míg a polgári minták követése a városi csoportok számára a szocializmus előtti polgári és polgárosulási előzmények rekonstrukcióját, e korábbi mintákhoz való visszanyúlást jelenti, addig a falusi, paraszti gyökerű lakosság számára a polgárosulás jelen idejű és főként *urbanizációs mintakövetésben*, a jelenlegi városi minták követésében nyilvánul meg. Ilyen például az utóbbi évtizedekben:

– *A falvakban az emeletes építkezés általánossá válása* – átmeneti formát képviseltek ebben korábban a néhány lépcsővel megemelt bejárható és a városok kubus formájú épületeihez igazodó „kockaházak”. Az emeletesség egyúttal a privátszférához tartozó helyiségek (háló-, fürdő- és gyerekszoba) elkülönítését (emeletre helyezését) is jelenti (e szobák a falusi polgárosodás első nagy hullámában, a hatvanas években jelentek meg tömegesen a falusi házakban).

– *A „városi jellegű” szokások dominánsá válása* (diszkó, a tévében bemutatott vetélkedők mintájára rendezett helyi vetélkedők, helyi fesztiválok hagyományának kialakítása stb.).

– *A kertek változása* — a hagyományos falusi kerttel szemben (amely viszont – mint láttuk – éppen városi házak, illetve üdülőövezetbe, természeti környezetbe kitelepülő városiak házai körül lett kedvelt mintává), a kilencvenes években a falvakban is jellemzővé vált (a kertművelésben is) a városias példák erőteljes terjedése. A haszonkert aránya csökkent, a gyepel borított, dísznövényekkel beültetett kerttípus viszont mind gyakoribbnak mondható az egyébként gazdálkodó életmódot folytató családok fiatalabb nemzedékeinek háza táján is. Ehhez kapcsolható a következő jelenség is:

– *A virág-növénykultúra változása* — a hagyományos „falusi” kerti virágok helyett hangsúlyozottan „urbánus” – korábban ritkának számító – növények terjednek (kaktusz, leander, hibiszkusz, hortenzia, majomkenyérfa, angyaltrombita, trombitafolyondár, futórózsa, különböző futtatható virágos növények), amelyek mára az egymás közti átvétel következtében szélesebb körben is népszerűekké váltak.

– *Fajkutyák divatja a korcsok helyett* — faluhelyen hagyományosan ritkaságnak számított a fajkutyá, a kutyák szabad, természetes mozgása következtében a fajtisztaság tenyésztés nehezen is lett volna megvalósítható. A kilencvenes években a falvak urbanizálódásának egyik érdekes jelzője a fajkutyák, még hozzá a városi divatot szimbolizáló fajkutyák (dalmata, boxer, bobtail, husky, golden retriever stb.) megjelenése, nem elsősorban házőrző szerepkörben, hanem státuszjelzőként (megvásárlásuk, tartásuk is jóval költségesebb). A szemléleti átalakulás az állatok táplálásában is kimutatható; az odavetett konyhamaradék helyett itt is mind elfogadottabbá lesznek a boltban vásárolt kutyaeledel.

– A falusi élet *tárgyvilágának* urbanizálódása az elmúlt évtizedekben fokozatosan haladt előre (ez megfigyelhető volt a bútorok jellegének átalakulásában, a különböző háztartási gépek megjelenésében, az automobilizációban, a szórakoztató elektronika térhódításában és persze a házi szokások átalakulásában is). A kilencvenes évekre jellemző fejleménynek tarthatjuk viszont azt, hogy (falun is) áttörés történt a *telefon* használatában (a készülékek számának növekedésében éppúgy, mint a telefonálás szokásának terjedésében), az ezredforduló után pedig a *mobil* használata lett általános.

– *Urbanizációs s egyben polgárosodási* szimbólumnak tekinthetjük azt is, hogy például a házi szörp helyett *boltban vett* üdítők, a házi sütésű sütemények helyett az eszpresszók édességei váltak a vendéglátás kellékeivé. Hasonlóképpen az olasz, francia stb. konyha bizonyos elemei is kezdenek megjelenni a falusi vendéglátás, „reprezentáció” szokásai között is.

A lakás mint az individualizálódás tendenciájának tükre

■ A polgárosodás fogalmától elválaszthatatlan a polgári társadalmakra jellemző *individuunközpontú* értékrendszer terjedése. Ezt – mint ezt másutt részletesebben kifejtettük – elsősorban három helyiség (a *fürdőszoba*, a *gyerekszoba* és a lakás más helyiségeitől különválasztott *hálószoba*) megjelenése kíséri. Jelenleg a polgári értékrendszer fokozódó terjedésének megfelelően ezen helyiségek szaporodása jellemző, hogy lehetőség legyen az említett (intim) helyiségek *egyszemélyes* használatára.

De az individualizálódásra utal sok minden más is. Például:

– *A világítás változása* – a korábban általános centrális világítással szemben az egyes tereken belül többféle világítástípus is megjelenik, hogy minél tökéletesebben igazodjon az egyén igényeihez: például a konyhában a centrális világítás mellett külön lámpa szolgál az asztalhoz, a mosogatórészhez; a falba, konyhabútorba épített világítótesteket találunk, lehetőség nyílik a hangulatvilágításra, és így tovább. (Hasonlóképpen a fürdőszobában is megjelenik három-négyféle megvilágítási lehetőség,

nem is beszélve a lakószobákról). A világítás módja is pluralizálódik, mindinkább alkalmas az egyéni igényekhez való igazodásra. Terjednek a led lámpák, az energiatakarékos izzók, a változtatható színű, távirányítóval irányítható lámpák, amelyekkel szabadon választható az egyén hangulatától függő színvilág. A technika fejlődése mind alkalmasabbá teszi az elektromos világítóeszközöket a legsajátosabb világítási elképzelések megvalósítására. De az individualizálódás a világítás *érzelmi-hangulati töltésének* fokozódását is magával hozza: ennek jegyében nő meg a gyertyák, mécsesek népszerűsége (tartóik is mind keresettebb ajándékok). A hangulatképzés mellett ezek alkalmasak a *spirituális* jelleg fokozására is; mindenképpen fontos és alkalmas eszközei a mindennapok „átünnepiesítésének”; az „élő tűz” lakásban való jelenlétének érzelmi szerepét már a kandallók kapcsán említettük. Az egy időben különösen keresett sólámpák a hangulatképzés mellett jól illeszkednek az egészségkultuszba is.

– *Több televízió*¹² – a lakás különböző helyiségeiben elhelyezett televíziók lehetővé teszik, hogy a család különböző tagjai egyéni ízlésüknek, érdeklődésüknek, sőt pillanatnyi hangulatuknak megfelelően válasszanak a kínálatból (a fő televízió mellett – ez többnyire a nappaliban található – külön készülék kerül az ágy közelébe, a konyhába, sőt előfordul, hogy a fürdőszobába, konditerembe is).

– *A több számítógép*, a wifi a család több tagja számára is egyidejű, egymástól független internethasználatot tesz lehetővé; ugyanez vonatkozik a zenehallgatásra, a fényképezésre, a kommunikációs aktivitásra az egyre szaporodó, a család egyes tagjainak külön a rendelkezésére álló MP3, MP4, e-book olvasó, mobiltelefon és egyéb készülékek segítségével.

– *A test kényeztetése* – a világítás vagy a televíziók elhelyezése is az egyén minél tökéletesebb kényelmét szolgálja, de ehhez igazodik a lakás mind több eleme: lásd a fürdőszoba-kultúra átalakulásáról mondottakat, az étkezési kultúra közeledését az élvezetre orientált formák felé, a lakás kibéleltségét, a puha ülésre, fekvésre szolgáló bútorok szaporodását, a napozóágyak, nyugágyak terjedését olyan szubkultúrákban is, ahol ez korábban szokatlan, sőt – mint szibarita elpuhultság – kifejezetten elutasított jelenség volt. Ebben a körben említhető a *szépítkezés* megnövekedett szerepe is. A női budoár a polgári lakáskultúrának régóta része, ilyen szépítkező sarok ma – a szépségkultusz és a testre fordított fokozott figyelem korszakában – a lakások nagyon széles körében jelen van, s nemcsak a fürdőszobában, hanem a lakószobákban is igen nagy hangsúllyal, igen sok tárggyal képviseltetik magukat a szépítkezés, testápolás eszközei. (S tudjuk, hogy a szépségápolás, az erre fordított jelentős idő és energia ma már nem kizárólag a nők életében meghatározó.)

– *A szépségkultusz megnyilvánulásának* is tekinthetők az *ékszerek*, s persze presztízs-növelő szerepük is van. Míg korábban inkább az volt jellemző, hogy az ékszereket dobozokba, fiókokba rejtették, s csak felöltésükkor vették elő, most szembe-tűnő, hogy hány lakásban található látható helyen, polcokon, bútorokon, tulajdonképpen lakásdísz funkcióban is ékszerek, bizsuk (elsősorban nyakláncok, karkötők). Ezzel részt vesznek a látványlakás jelleg kialakításában is.

– *Ételkészítés* – a hagyományos felfogásban az étel elkészítve, azaz *készen* kerül az asztalra, annak utólagos ízesítése – még utólagos sózása is – a háziasszony „szégyene”. Az individualizálódással természetessé válik annak elfogadása, hogy minden individuum ízlése más, egyedi, s ez kifejeződik az ételekhez való viszonyban is. Az asztalra tett különféle fűszerek, salátadressingek, olajfélék, az egyénenként összeállítható sült szendvicsek, az egyéni ízlés szerint mártogatható fondue vagy raclette ételek is a kilencvenes években váltak jellemzővé az étkezési kultúrában.

– *Fényképezkedési szokások változása* – a tradicionális, beállított, egy-egy családi-életkori szerep ideálképzetéhez igazított, „alkalomhoz illő”, ünnepies fényképek-

kel szemben a fényképhasználattal (is) az individualitást kifejező, a pillanatot megragadó, a hangulatot érzékeltető fényképek kerülnek előtérbe. A lakást lakói nagyon gyakran elsősorban éppen az ilyen, a személyre jellemzőnek érzett fotókkal próbálják individualizálni.

– A *távírányítás terjedése* – az egyén kényelmének biztosítója, de egyben hatalmi jelzés is az (a mindennapi élet használati tárgyaival kapcsolatban a kilencvenes években szintén tipikusnak nevezhető) tendencia, amelynek lényege, különböző megnyilvánulásainak közös sugallata, hogy *az ember távolból is irányítani képes a dolgokat* (amelyek egyébként az ő kényelmét szolgálják); „hatalommal”, rendelkezéssel bír felettük. Ezt sugallják

- a *távírányítással nyitható kapuk, garázsajtók*;
- az *autók riasztója* – *távkapcsolóval működtetve* (ez nagyon széles körben használt státuszjelző a kilencvenes években);
- a *tertek süllyesztett locsolóberendezéseinek, rejtett világításának bekapcsolása*;
- a lakás *fűtésrendszerének szabályozása távirányítóval* vagy akár mobiltelefon segítségével;
- a *tévé, videó, DVD-lejátszó távkapcsolója*;
- a *mobiltelefonnal biztosított „mindenütt jelenlét”*;
- az *internetkapcsolatok* – emberek, szolgáltatások, információk elérése azok fizikai jelenléte nélkül;
- *árurendelés* – csomagküldő szolgálatok stb.;
- „*távírányítással*” *végrehajtott bankműveletek*.

A lakás individualizálódása az ezredforduló után folytatódik: ekkor válnak igazán elterjedté a *szinglilakások* is. Maga a szingli életforma is ekkor lesz gyakorivá (elsősorban) a huszonéves korosztályban.¹³ Ehhez már igazodik a boltok tárgykínálata is. A szinglilakásokban általában érződik, hogy egyetlen személy használatára szolgálnak; gyakran egyterűek (olykor még a háló és fürdőhelyiség is egybe van nyitva, hiszen nincs, akivel szemben az intim elzárkózásra szükség lenne); a tárgyak kézre állóak, az egyén igényeihez igazítottak, ugyanakkor gyakran a huszon-, harmincéves korosztály közös ízlésmintáit tükrözik. A szingli életforma (a szülőktől való különválással) egyre korábbi életkorban elkezdődik (persze azok számára, akiknek anyagi háttere ezt lehetővé teszi), s egyre hosszabb ideig fennmarad: ebben egyszerre van benne az individuális függetlenség fokozódott igénye (még akkor is, ha ennek anyagi feltételei gyakran csak szülői támogatással biztosíthatók¹⁴) és a fiatal korosztálytól mind gyakrabban megkövetelt munka- és munkahelycentrizmus: a szinglik jelentős része idejét szakmájának, karrierépítésének szenteli. (Az igazság kedvéért itt hozzá kell tenni, hogy ez persze sokszor inkább egzisztenciális kényszer, mint egyéni választás kérdése.¹⁵)

Ugyanakkor általános tendenciaként említhető – s összefügg az individualizálódással – a lakások összképének nagyfokú *infantilizálódása* is. A korai függetlenedés másik oldala a gyerekkor végtelenítésére irányuló törekvés, a „gyerekkor” kitolódása a húszas évekre s még tovább is. Ennek is megvannak a jelei a lakások vizuális szimbolikájában. Felnőttek lakásaiban is egyre többször találkozni *játékokkal*, a *plüssátlatok*, egyéb *mókás figurák* pedig szinte mindent elborítanak (ágyakat, foteleket, könyvespolcokat), s szinte a lakás minden pontján fellelhetők. A látványlakás mellett igen jelentős hangsúlyt kap, hogy a lakást a (gyermeki) *vidámság* uralja; ezek a tárgyak egyúttal az egyén kedves emlékeit is képviselik, s ezáltal (a fényképek mellett) a lakás „személyességének” is legfőbb biztosítói.

Természetesen a polgárosodás, az individualizáció mellett a lakásmód és a tárgykultúra átalakulását számos más sajátosság is jellemzi. Más kultúrák hatásai, koráb-

bi korok mintái, a látványok felértékelődése, a „zöld” környezet fontosságának növekedése, a technikai eszközök szaporodása és az általuk indukált életforma-változások, a modernitáshoz való viszony módosulása, a gazdasági kényszerek nyomása, a női szerepek átalakulása és sok egyéb. Ezekről részletesebben írunk az *Építészfórum* gondozásában megjelenés alatt álló *Lakásmódváltozások az ezredfordulón* című könyvünkben.

■ JEGYZETEK

1. A tanulmány alapjául a szerzőknek az MTA TK SZI keretében végezték, illetve a MOME-n folytatott kutatásai szolgálnak. Az alábbiakban bemutatott fejleményeket feltáró kutatás részben terepmunkán, részben lakáskultúrával foglalkozó online és offline lapok feldolgozásán alapul; ezenkívül támaszkodik a MOME-n tartott kurzusaink keretében végeztet lakáselemzések anyagára, az ott létrehozott fotódokumentáció másodelemzésére és szakirodalom-feldolgozásra. A mintába került lakások nem reprezentálják az ország teljes lakáskultúráját. Elsősorban a jómódú középosztály, illetve értelmiségiek lakásai szerepelnek, a háború előtti középosztályi lakások helyén, azok felosztásával létrehozott, fiatalok, egyedülállókká lakhelyüül szolgáló garzonok; szerepel a mintában néhány idősek lakta (hagyományos) falusi ház és egy-két olyan városi lakás is, amelyre már a szűkösség viszonyai jellemzők. (A lakással való elégedettség egyébként – mint ezt a mintába került lakások lakóitól gyűjtött vélemények, a lakásokat bemutató kommentárok is jelezték – korántsem mindig a lakás adta lehetőségek függvénye.) Bár a minta nem reprezentatív, számos általános tendencia jól megfigyelhető; s mint *Beszélő házak* című könyvünkben írtuk, a középosztályi lakás azért is különösen jó terep az elemzésnek, mert számos más társadalmi csoport számára mintául szolgál, az ezekben a lakásokban megjelenő tendenciák általában elterjednek, mintaadóként szerepelnek alsóbb társadalmi helyzetű csoportok számára is, s ezekben figyelhető meg az is, hogy a társadalom legfelsőbb csoportjainak lakásmódjából mi az, ami megindul az általánossá válás útján, s ezáltal korjellemzőnek tekinthető.
2. Lásd erről többek között Hanák Péter, Losonczi Ágnes, Gyáni Gábor, Hankiss Elemér, S. Nagy Katalin, Szűcs Jenő írásait.
3. A köztisztviselők szférájában ugyancsak reneszánsza van a polgári nyilvánosság és életvitel olyan adekvát intézményeinek, mint a kávéházak, cukrászdák, a színházak és mozik vagy a gyógyfürdők. (Ez utóbbiak kedvelt utazási célpontokká is válnak, akárcsak olyan erősen polgári légkörű városok, mint London, Amszterdam; vagy a polgári szórakozás olyan reprezentatív alkalmait, mint a bécsi újévi koncertek, a veronai operaelőadások vagy a bayreuthi fesztivál.) Tömegével bukkannak fel a magyar városok régi polgári életét bemutató képeslapok, albumok, az interneten terjesztett slideshow-k.
4. Ezek szimbolikus helyi értékét tanúsítja, hogy (főleg a kilencvenes években) sok esetben készültek frissen is (!) az adott családról archaizáló, szándékosan sárgított-barnított, régi fényképformákat idéző felvételek.
5. A régi tárgyakat érdekesnek találó, felfedező figyelem a legkülönfélébb korszakok felé fordulhat, s persze történelmileg egyre közelebbi korszakok felé is, hiszen előbb-utóbb minden történelemmé válik. A tárgyi múlt ilyen újrafelfedezése a kilencvenes években elérte a hatvanas évek – éppen egy nemzedékkel korábbi – világát is.
6. Persze a státuskiegészítési törekvés ennek a tendenciának is fontos összetevője: a nyílt tűz természetes látványa mellett a kandalló vonzerejét növelik a hozzá fűződő arisztokratikus (és az angolszász világra utaló) asszociációk is. (Ezért alkalmazzák sokan a magyar hagyományoknak jobban megfelelő cserépkályha helyett s gyakran olyan elhelyezéssel, hogy abban nem a tűz látványa és nem is a melegítő funkció a döntő, hanem maga a tény, hogy a lakásban van *kandalló* is.) A magas életszínvonalú északi országok presztízse, a téglá rusztikus hatása (lásd a későbbiekben a „népi hagyomány” mintaadó szerepéről írottakat) és a gazdaságosság, fenntarthatóság értékeinek előtérbe kerülése egyszerre támogathatja a „*tömegkályha*” felé forduló érdeklődését. (Talán az sem utolsó szempont a fűtőmód egyesekre gyakorolt vonzerejében, hogy igazából – súlya miatt – csak *saját házakban* alakítható ki, panellakásokban semmiképpen.)
7. Mint minden tendencia, ez is többértékű. Ahogy státusszimbólummá válnak, mondjuk, a stukkódíszítések, a kandallók, a színes üvegablakok vagy éppen a nádtetők, abban persze gyakran jelen van a sznobizmus is, ugyanakkor a régi korok épületelemeinek és berendezéseinek utánzásra számos, már kihalt vagy csaknem kihalt mesterség, kézműves tudás felelevenedését is magával hozza, és ez egyértelműen gazdagítja a kor kultúráját.
8. Ahogyan például a korai németalföldi polgárság fordult saját gyökerei, a paraszti életforma felé.
9. Már csak azért sem, mert a hajdani mintákhoz igazodó értékrendjük szembemegy a polgárosulást a falusi hagyományok urbanizáltabbakra cserélésében kereső helyiek törekvéseivel.
10. A paraszti minta követése rendszerint összefügg a fokozottabb nemzeti elkötelezettséggel is, minthogy a parasztság (és életformája) a legtöbb modern társadalomban a külső hatásoktól legkevésbé módosított „nemzeti” jelleg szimbóluma. A fokozottabb nemzeti elkötelezettségű csoportok körében azonban az ezredforduló után a paraszti mintával szemben inkább a másik, hangsúlyosan „nemzetinek” tartott társadalmi csoporthoz, a *nemességhez* kötődő szimbolika használata erősödött fel. Ez összefügg az ebben a korszakban tért nyerő *elitizmus* térhódításával is. Az öltözködésben (atilla, illetve „Bocskai”-viselet, nemesi női viseletek), családifakultatásban, címerhasználatban stb. is megnyilvánuló tendencia a lakás területén is megjelenik: a parasztházakal szemben a kúriák, úri présházak váltak a kívánatos vidéki lét szintereivé, a lakás tárgyai között szaporodtak a korábbiakban a nemesi polgárosodás tárgyaiként említett elemek (olyanok lakásaiban is, akik a korábbi időszakban hangsúlyozottan a paraszti munka, életforma tárgyaival fejezték ki kötődésüket).
11. Ebben a lakástípusban a különböző kultúrák tárgyai éppen hogy eklektikusan keverednek (akárcsak egy régiségboltban); ebben az attitűdben ugyanis nem annyira a különböző kultúrák szellemi tartalmai (és az ezek közötti összefüggések lehetősége), hanem a mindegyikre egyaránt jellemző áruérték a jellemző.

12. A tárgyak (tévék, rádiók, lemezzjátékok, magnók, music centerek, számítógépek, telefonok, sőt: autók) megsokszorozódása az egyes családok birtokában persze több mást is jelent: természetesen státust, anyagiszínvonal-emelkedést, de egyúttal azt is, hogy itt a mennyiségi felhalmozás szakasza jellemző az életminőség változása helyett; kifejeződik benne a fogyasztói kultúra csapdája: újabb s újabb termékek piacra kerülése, ami új vásárlásra készítet, hiszen követni „kell” az újabb szolgáltatásokat; s persze kifejeződése az individualizálódásnak is: igazodás ahhoz, hogy mindenki külön világ, mindenből kell tehát „sajátjának” lennie.
13. A „szinglijelenség” ekkor válik *kutatási témává* is; az pedig, hogy éppen mi lesz a szociológiában kurrens témává, elég megbízható mutatója egy-egy jelenség korszakjellemzővé erősödésének.
14. A szülői „köldökszínór” megtartása (az önálló család alapítása és az élet teljesen saját alapokra helyezése helyett) egyébként azt teszi lehetővé, hogy a függetlenedési, individualizálódási igényt összeegyeztethessék a „kapunyitási pánikkal”.
15. A szinglijelenségről lásd többek között Utasi Ágnes kutatásait.

■ IRODALOM

- Altman, I. – Werner, C. (eds.): *Home Environments: Human Behaviour and Environment*. Vol. 8. Plenum Press, New York, 1985.
- Andersson, Benedict: *Imagined Communities*. Verso, London – New York – New Delhi, 1992.
- Arias, Ernesto G. (ed.): *The Meaning and Use of Housing*. Avebury, Aldershot, 1993.
- Bácskai Vera (ed.): *History and Society in Central Europe*. No. 1. Hajnal István Kör, Bp., 1991.
- Barthes, Roland: *Mitológiák*. Európa, Bp., 1983.
- Baudrillard, Jean: *A tárgyak rendszere*. Gondolat, Bp., 1987.
- Bauman, Zygmunt: *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge, 2003.
- Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Bp., 2003.
- Bernard, Y. – Bonney, M. – Giuliani, M. V. (1993): *The Interior Use of Home: Behaviour Principles Across and within European Cultures*. In: Arias, Ernesto G. (ed.): *The Meaning and Use of Housing*. 81–101.
- Boehm, Gottfried: *Was ist ein Bild? Wilhelm Fink Verlag, München, 1994*.
- Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Gondolat, Bp., 1978.
- Campbell, Colin: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Basil Blackwell, Oxford, 1987
- Castells, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. II. Az identitás hatalma*. Gondolat Kiadó – Infonia, Bp., 2006.
- Castoriadis, Cornelius: *The Imaginary Institution of Society*. MIT University Press, Cambridge, 1998.
- Cohen, Anthony: *The Symbolic Construction of Community*. Routledge, London – New York, 1985.
- Conran, Terence: *The House Book*. Mitchell Beazley, London, 1976.
- Conran, Terence: *A lakberendezés kézikönyve*. Park Könyvkiadó, Bp., 1995.
- Crozier, Ray: *Pszichológia és design*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001.
- Csanádi Gábor – Ladányi János: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- Csanádi Gábor – Czizmadya Adrienne – Olt Gergely: *Átváltozóban*. ELTE – Eötvös Kiadó, Bp., 2012.
- Debord, Guy: *A spektakulum társadalmá*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Bp., 2006.
- De Certeau, Michel: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley, 1984.
- Dolgin, J. L. – Kemnitzer, D. S. – Schneider, D. M.: *Symbolic Anthropology*. Columbia University Press, New York, 1977.
- Douglas, Mary: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge & Kegan Paul, London, 1966.
- Douglas, Mary: *Rejtett jelentések*. Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- Douglas, Mary – Wildavsky, Aaron: *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1983.
- Eco, Umberto: *Az új középkor*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1992.
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Bp. 1987.
- Elias, Norbert: *The Society of Individuals*. Basil Blackwell, Oxford, 1991.
- Férkai András: *Lakótelepek*. Városháza, Bp., 2005.
- Flusser, Vilém: *The Shape of Things: A Philosophy of Design*. Reaktion Books, London, 1999.
- Garfinkel, Harold: *Conditions of Successful Degradation Ceremonies*. American Journal of Sociology 1956. No. 5.
- Giddens, Anthony: *The Constitution of Society*. Polity Press, Cambridge, 1984.
- Gusfield, Joseph R. – Michalowicz, Jerzy: *Világi szimbolizmus. Tanulmányok a rítusról, szertartásról és a szimbolikus rendről a modern életben*. Szociológiai Figyelő 1989. 2. sz.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 1998.
- Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Korunk – Komp-Press, Kvár, 2012.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó, Bp., 1971.
- Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1992.
- Hankiss Elemér: *Az ember kaland*. Helikon Kiadó, Bp., 1998.
- Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Helikon Kiadó, Bp., 1999.
- Hernádi Miklós: *Tárgyak a társadalomban*. Kossuth Kiadó, Bp., 1982.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Beszélő házak*. Kossuth Kiadó, Bp., 2000.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Értékválasztás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2003.

- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A valóságshow szimbolikus üzenetei. Néhány szempont egy újabb médiajelenség elemzéséhez.* Kultúra és Közösség 2003. 1. sz. 17–30.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Intézménymimika 2. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2006.*
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A gasztronómiai érdeklődés szociokulturális okai, szemiotikai jelei.* Jel-Kép 2011. 1. 55–82.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána.* Typotex Kiadó, Bp., 2013.
- Kleinesel János: *Házak, városok, társadalmak.* Gondolat Kiadó, Bp., 1981.
- Kubler, George: *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéről.* Gondolat Kiadó, Bp., 1992.
- Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.
- Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Gondolat Kiadó, Bp., 1977.
- Losonczi Ágnes: *A tárgyak halála – a szemét élete.* In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Tárgyak és társadalom. II. Kapcsolatok: A tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései.* Magyar Iparművészeti Egyetem, Bp., 2003.
- Moles, Abraham A.: *A giccs, a boldogság művészete.* Gondolat Kiadó, Bp., 1975.
- Mumford, Lewis: *A város a történelemben.* Gondolat Kiadó, Bp., 1985.
- Mumford, Lewis: *A gép mítosza.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1986.
- Rosta Gábor: *A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején.* Leviter Kiadó, Pócsmegyer, 2009.
- Sármány-Parsons Ilona: *Villa és családi ház.* In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1992.
- Schulze, Gerhard: *Élménytársadalom.* Szociológiai Figyelő 2000. 1–2. sz. 135–157.
- S. Nagy Katalin: *A „szent sarok” – tegnap és ma.* Művészet 1977. 3. sz. 10–11.
- S. Nagy Katalin: *Lakberendezési szokások.* Magvető Kiadó, Bp., 1987.
- S. Nagy Katalin (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Művészetszociológiai szöveggyűjtemény.* Tankönyvkiadó, Bp., 1990.
- Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.
- Szentpéteri Márton: *Design és kultúra. Befogadó designkultúra.* Építészfórum, Bp., 2010.
- Szombathy Bálint: *Az urbánus környezet szociológiája.* Új Symposium 1978. júl.–aug. 159–160.
- Tarrow, Sidney: *Democracy and Disorder.* Oxford University Press, Oxford – New York, 1989.
- Tilly, Charles: *Anthropology on the Town.* In: L. S. Bourne (ed.) *Internal Structure of the City.* Oxford University Press, New York, 1971.
- Tilly, Charles: *From Mobilization to Revolution.* Random House, New York, 1978.
- Touraine, Alain: *Critique of Modernity.* Blackwell, Oxford, 1995.
- Trunkó Bence: *Kilroy is still here.* Café Babel 1997. 2. sz. 147–159.
- Turner, Victor: *The Forest of Symbols.* Cornell University Press, Ithaca, 1987.
- Turner, Victor: *A rituális folyamat.* Osiris Kiadó, Bp. 2002.
- Vélez-Ibanez, Carlos G.: *A marginalitás mítoszai.* Kultúra és Közösség 1988. 4. 106–112.
- Voigt Vilmos: *A szociális antropológia és a vizuális kommunikáció.* In: S. Nagy Katalin (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Művészetszociológiai szöveggyűjtemény.* Tankönyvkiadó, Bp., 1990.
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Gondolat Kiadó, Bp., 1982.

